

Posljednji prilog brojem stranica je najveći i recepcijski će vjerojatno biti najzapaženiji. Riječ je o *Sudbini posmrtnih ostataka kralja Stjepana Tomaševića 1463. – 1888. – 1992. – 1999.* Jakše Raguzića s Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu (235-282). Obrađen je prijeporan ideologem bosansko-hercegovačke prošlosti – relikvija bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića. Pružena je iscrpna historiografska priča tko je, kako i kada pogubio Stjepana Tomaševića i zanimljiva narodna predaja o mjestu kraljeva posljednjega počivališta. Od 1888. kada je Ćiro Truhelka na lokalitetu Kraljev grob nedaleko od Zastinja iskopao kostur zrelije dobi s tragovima zlostavljanja, povremeno se među bosansko-hercegovačkim narodima javljaju političko-vjerska sporenja o etničkoj i konfesionalnoj pripadnosti Stjepana Tomaševića i izvorima državnosti njegova kraljevstva. Od 1999. posmrtni ostatci Stjepana Tomaševića, položeni u stakleni sarkofag, čuvaju se u franjevačkom samostanu u Jajcu. Tijekom posljednjega rata i poraća relikvije Stjepana Tomaševića bile su simbol zaraćenih strana, poglavito između Hrvata i Bošnjaka, a samim time i predmet dnevnopolitičkih i inih sporova. Radu su priložena tri izvješća neposrednih svjedoka iskapanja kraljevih posmrtnih ostataka.

Zborniku je priložen prigodni urednikov *Proslov* (7-8) kao i kazala (283-296). Zaključno se može reći da je riješio određene dvojbe bosanskoga srednjovjekovlja. Pokazao je da srednjovjekovna Bosna nije šaptom pala pod Osmanlije, da je njezin pad psihotično djelovao u hrvatskim krajevima, da je kasnosrednjovjekovna Slavonija najaktivnije bila uključena u pokušaj restitucije Bosanskoga Kraljevstva i grčevite obrane prekosavskih krajeva koji su postali južnim granicama Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva.

Ivan Botica

***Impressions: Byzantine Thessalonike through the photographs and drawings of the British School at Athens (1888-1910)***, gl. ur. Aristoteles Mentzos, Center for Byzantine Research – Charitable Fraternity of Thessaloniki, Thessaloniki 2012., 238 str.

Knjiga grupe autora pod naslovom *Impressions*, svojevrsni je katalog objavljen povodom izložbe kojom je proslavljena stogodišnjica oslobođenja Soluna od turske vlasti (2012.). Solun je predstavljen kroz stare fotografije i crteže njegove arhitektonske baštine i popratne tekstove o pojedinim građevinama. Kako je riječ o vrlo poznatim i važnim građevinama, većinom crkvama koje imaju posebno mjesto u kontekstu razvoja starokršćanskog i bizantskog graditeljstva, recentne informacije o stanju njihovog istraživanja i novim spoznajama bit će, svakako, zanimljive širokom krugu stručnjaka. Svi tekstovi objavljeni su dvojezično, na grčkom i engleskom jeziku.

Knjiga je nastala zahvaljujući suradnji dviju institucija: Centra za bizantska istraživanja Aristotelovog sveučilišta u Solunu i Britanske škole u Ateni. Stoga se na početku nalaze predgovori čelnika navedenih institucija (Aristotelis Mentzos i Catherine Morgan) i osvrt na značenje dokumentarnih zapisa o Solunu i ulogu britanskih arhitekata krajem 19. i početkom 20. st. (Amalia G. Kakissis – Dimitra Kotoula, *Byzantium and British architects*, 12-33). U osvrtu na dokumentarni materijal o Solunu, dani su iscrpni podaci o njegovom nastanku i značenju. U Britanskoj školi u Ateni danas je smješten Byzantine Research Fund Archive. U tom Arhivu oko 1.500 crteža i 1.000 fotografija nastalih između 1888. i 1949. daju podatke o bizantskoj umjetnosti i arhitekturi. Najveći pojedinačni odsječak pripada Solunu i dokumentaciji solunskih građevina – oko 358 crteža i 286 fotografija. Tu su i zabilješke s terena, pisma itd. Dokumentacija koja se tiče Soluna počela se stvarati 1888. g. Tada su studenti arhitekture, Robert Weir Schultz i Sidney Howard Barnsley, boravili u Solunu i snimali i crtali spomenike i građevine. Upravo su njihovi radovi najviše zastupljeni u novoj knjizi. Nešto kasnije u Solunu djeluju Walter Sykes George, William Harvey i Peter Megaw, čiji su radovi također predočeni u knjizi.

Osamdesetih godina 19. st. u Britaniji dolazi do buđenja interesa za proučavanje bizantskih spomenika. Arhitekti počinju putovati u Grčku i dalje na Istok, kako bi proučavali sačuvane spomenike. U sklopu toga došlo je i do dokumentiranja bizantskih građevina u Solunu i drugdje. U to vrijeme već je postojala Britanska škola u Ateni. Ona je pružala veliku podršku u radu britanskim istraživačima, bila je svojevrсна logistička baza. Isto tako, uspostavljene su veze između arhitekata, arheologa, povjesničara i drugih znanstvenika. Fotografije i crteži objavljeni u novoj knjizi *Impressions*, potječu iz Arhiva Britanske škole u Ateni. Upravo ta stara dokumentacija ima veliko značenje, jer je nastala najvećim dijelom prije velikog požara 1917. i pokazuje stanje većeg broja građevina prije oštećivanja koja su nastala u požaru.

U knjizi su odabrane građevine prikazane u zasebnim poglavljima. Izlaganja teku kronološkim redom od najranijih građevina do onih iz razdoblja turske okupacije. Tako je prvi osvrt posvećen Galerijevu slavoluku (Emmanouela Gounari, *The Arch of Galerius*, 34-45). Izložena je povijest istraživanja slavoluka, problematika njegove originalne forme i funkcije i otvorena pitanja vezana uz interpretaciju figuralnih reljefa. Ukazivanje na pitanja o kojima se još uvijek raspravlja karakterizira i većinu drugih osvrtu u knjizi.

Jedna od ranih kršćanskih crkava u Solunu jest glasovita, dobro sačuvana Rotunda. O dataciji te građevine, kao i o njezinoj izvornoj funkciji, postoje različita mišljenja koja su iznesena u poglavlju o crkvi (Eleni Chrysafi, *Rotunda*, 46-63). Prevladavaju mišljenja o građevini koja je tek naknadno adaptirana u kršćansku crkvu. Međutim, vrijeme te prenamjene u crkvu nije sigurno ustanovljeno – mišljenja se kreću u rasponu od kraja 4. do 6. stoljeća. Iznoseći niz argumenata različitih autora koji su pisali o crkvi, E. Chrysafi je dala malu suvremenu sintezu stanja istraživanja crkve. Među ilustracijama su najbrojnije fotografije ulomaka ambona iz Rotunde. Taj poznati ambon danas je izložen u Arheološkom muzeju u Istanbulu gdje su ulomci donešeni početkom 20. st. Objavljene stare fotografije svjedoče o izgledu ambona prije prijenosa u Istanbul.

Još jedna jako dobro sačuvana ranokršćanska građevina je Marijina crkva, opisana u sljedećem poglavlju (Christina Papakyriakou, *Acheiropoietos*, 64-81). Crkva na prvi pogled svjedoči o ranokršćanskoj građevini, kako vanjštinom tako i sačuvanom unutrašnjošću. Ipak, i kod ove građevine dolazilo je do određenih restauracija i nove izgradnje nekih zidova. Veća restauracija dogodila se početkom 20. st., kada su obnovljeni neki zidovi crkve i krovništvo. Crteži W. S. Georgea iz 1909. daju dragocjene podatke o izgledu građevine prije ovih intervencija. Vrijedni su i akvareli i fotografije istog autora. Danas se o crkvi raspravlja na temelju arheoloških istraživanja koja su provedena nakon potresa 1978., i na temelju restauratorskih radova koji su dovršeni 2008. U najnovije vrijeme objavljena je primjerice monografija o mozaicima u crkvi. Načelna datacija građevine u drugu pol. 5. st. zasniva se na dataciji arhitektonske skulpture. Ustanovljene 3 faze iz kasnijega vremena, nisu bitno promijenile osnovnu strukturu građevine.

Dok poglavlje o *Acheiropoietos* ne mijenja bitno starije spoznaje o vremenu izgradnje crkve, poglavlje o crkvi sv. Demetrija donosi značajne promjene u odnosu na tradicionalno viđenje te crkve. Uz crkvu sv. Demetrija vezana je i posebno zanimljiva dokumentacija britanskih arhitekata, jer je ta crkva jako stradala u požaru 1917. g. O crkvi piše Aristotelis Mentzos (*Hagios Demetrios*, 82-103), koji izvještava o stanju nakon velikoga požara i obnovi crkve koja je ponovo otvorena 1948. Peterobrodna bazilika s galerijama iznad bočnih lađa, sa strukturom koja odgovara transeptu ispred svetišta i s ukopanim prostorom ispod transepta (kripta), zanimljiva je ranokršćanska bazilika s kriptom. Arheološka istraživanja provodili su G. i M. Sotiriou koji su objavili monografiju o crkvi i datirali je u početak ili sredinu 5. st. Ta je datacija uglavnom bila prihvaćena, ali danas je bitno promijenjena. O razlozima za drugačiju dataciju izvještava A. Mentzos. Uglavnom je riječ o uočavanju arhitektonske strukture i dataciji arhitektonske plastike, iz čega proizlazi kasnija datacija izgradnje crkve. Prema suvremenim uvi-

dima crkva je u svojoj peterobrodnoj formi sagrađena u 6. st. Njoj je, međutim, prethodila trobrodna crkva iz 5. st. koja se može pretpostaviti na temelju nekih otkrivenih temeljnih zidova. U osvrtu se donose i nove spoznaje o kripti i njezinom razvoju iz prvotnog atrija, a izloženi su i vrlo precizni podaci o dataciji nekih mozaika. S upućivanjem na novu literaturu, dana je suvremena zaokružena slika o arhitektonskom razvoju crkve sv. Demetrija.

Mentzos je autor i sljedećeg poglavlja, o crkvi sv. Sofije (Hagia Sophia, 104-125). Postojeća centralna crkva datira se u rani srednji vijek, najvjerojatnije u 8. st. Ispod sačuvane crkve postojale su dvije prethodne građevine – obje bazilikalnog tipa, datirane u 4. i 6.-7. st. Kod postojeće crkve mnoga su pitanja i dalje otvorena. Ona je pomalo miješanog arhitektonskog tipa – nije pravi tip križa upisanog u četverokut nego uz upisani križ ima ambulatorij. Ipak, važna odrednica je kupola koja počiva na 4 pilona. Crkva se može smatrati prethodnom varijantom za tip križa upisanog u četverokut. Iz toga bi proizlazila njezina rana datacija u 8. st. koju podržavaju ikonoklastički mozaici i njihovi natpisi.

Sljedeća poglavlja posvećena su kasnijim srednjovjekovnim crkvama. Najranija od njih je Panagia ton Chalkeon o kojoj piše Melina Paissidou (126-135). Ta centralna građevina s kupolom sagrađena je 1028. g. Pripada tipu križa upisanog u četverokut ili tipu s kupolom na 4 stupa. Navodi se da unatoč značenju i provedenim istraživanjima crkva nije sveobuhvatno objavljena, pa su utoliko dragocjeni podaci izneseni u ovom poglavlju. Istom najraširenijem tipu unutar bizantske arhitekture pripada i sljedeća obrađena građevina, datirana u početak 14. st. (Paschalis Androudis, Hagios Panteleemon, 136-145). Riječ je o lijepoj i elegantnoj građevini, koja je kompletno obnovljena relativno nedavno. I o toj crkvi nije mnogo pisano.

U sljedećim poglavljima obrađene su još 3 crkve iz 14. st. – Sv. Apostoli (autor osvrt je P. Androudis, str. 146-157), Sv. Katarina (autor osvrt je Athanasios Semoglou, 158-165) i samostan Vlatadon (autorica je M. Paissidou, 166-171). Opisane kasnobizantske crkve predstavljaju varijacije tipa s upisanim križem. Još jedna crkva koja se smatra kasnobizantskom građevinom, obrađena je u zasebnom poglavlju. Riječ je o građevini vrlo specifičnih arhitektonskih karakteristika, posvećenoj arkandelima Mihaelu i Gabrijelu (Anastasios Tantsis, Taxiarches, 172-183). Vjerojatno je riječ o grobišnoj kapeli s kriptom. Poglavlja o crkvenoj arhitekturi Soluna zaključuje poglavlje o crkvi sv. Ilije (A. Tantsis, Prophetes Elias, 185-195). Donosi se niz starih fotografija crkve koja je sačuvana zahvaljujući brojnim adaptacijama i rekonstrukcijama.

Završna poglavlja knjige posvećena su svjetovnoj i fortifikacijskoj arhitekturi. Opisano je tako danas posve nestalo tursko konačište za putnike (Paschalis Androudis, Great Caravanserai, 196-205), gradski bedemi (Natalia Poulou-Papademetriou, The Walls, 206-217) i poznati Bijeli toranj (E. Gounari, Lefkos Pyrgos, 218-221). Na kraju se nalazi prilično iscrpan popis literature koji pruža uvid u najnovije radove o pojedinim solunskim građevinama.

Imajući na umu značenje solunskih građevina i u sklopu proučavanja dalmatinske rano-krišćanske i srednjovjekovne arhitekture, novi podaci o solunskim građevinama mogli bi biti vrlo zanimljivi našim stručnjacima i studentima arheologije, povijesti umjetnosti i srodnih znanosti.

Mirja Jarak

***Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru***, sv. 55, Zagreb – Zadar 2013., 266 str.

Najnoviji, 55. svezak *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* objelodanjen je u skladu s ustaljenim ritmom te donosi 10 znanstvenih radova i 3 prikaza. U tematskom smislu, publikacije pokrivaju širok vremenski raspon, počevši od kasnog srednjeg vijeka, pa do suvremene povijesti.